

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

YAŞAR KƏRƏM OĞLU BAYRAMZADƏ

**YANACAQ - ENERJİ SƏRVƏTLƏRİNDƏN İSTİFADƏ VƏ
ENERJİ SƏNAYE KOMPLEKSİNİN İNKİŞAFI**

İxtisas: 5312.01 – Sahə iqtisadiyyatı

**İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2013

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İqtisadiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: İqtisad elmləri doktoru, professor
Elşən Mahmud oğlu Hacızadə

Rəsmi opponentlər: İqtisad elmləri doktoru
Beykəs Seyfulla oğlu Xıdırov

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Ələsgər Barxudar oğlu Sarıyev

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası "Yanacaq-enerji kompleksi sahələrinin iqtisadiyyatı və menecment" kafedrası

Dissertasiyanın müdafiəsi “_ 27_” _09_2013-cü ildə saat ___ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu nəzdindəki FD.01.181 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu

Dissertasiya işi ilə AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ 2013-cü il tarixdə göndərilmişdir.

**FD.01.181 Dissertasiya şurasının
elmi katibi, iqtisad üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent**

G.S.Hacıyeva

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Yanacaq-enerji sərvətlərindən səmərəli istifadə və yanacaq-enerji kompleksinin (YEK) inkişafı müasir mərhələdə qlobal səciyyə daşıyaraq bəşəri tələblərin ödənilməsinin mühüm problemlərindən birini təşkil edir. Hazırda sosial-iqtisadi inkişaf yanacaq-enerji sərvətləri olmadan mümkün deyildir. Lakin yanacaq-enerji resurslarının dünya ölkələri üzrə qeyri-bərabər yerləşməsi onlara olan tələbatın dolğun və fasiləsiz təminatında xeyli məhdudiyətlər yaradır. Digər tərəfdən məhsuldar qüvvələrin inkişafı, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi yanacaq-enerji sərvətlərindən səmərəli istifadənin imkanlarını genişləndirir. Bütün bunlara baxmayaraq yanacaq-enerji resurslarının coğrafi yerləşməsi, qlobal YEK-in inkişaf meyilləri geo-iqtisadi müstəvidə mühüm prioritet kimi qlobal, regional və ölkə iqtisadiyyatı kontekstində strateji təhlil obyektii olaraq qalır. Bu problem özünün təbii yanacaq-enerji ehtiyatları bol olan və inkişaf etmiş yanacaq-enerji kompleksinə malik Azərbaycan Respublikası üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən yanacaq-enerji ehtiyatlarının işlənməsi və ixracından əldə olunan gəlirlərin səmərəli idarə olunması da bu sahənin səmərəliliyinin artırılması baxımından vacibdir. Bu mənada 2004-cü ildə ölkədə «Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya» təsdiq olunmuşdur ki, burada neft gəlirlərinin istifadəsi ilə bağlı göstərilən istiqamətlərin hər biri Azərbaycan üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bununla yanaşı, ölkədə təbii enerji sərvətlərindən daha səmərəli istifadə üçün, ayrı-ayrı yanacaq növləri üzrə perspektiv balansların hazırlanması problemi iqtisadi təhlükəsizlik baxımından ən mühüm prioritetlər sırasında yer alır. Elə buna görə də, ölkə prezidentinin 2005-ci il 14 fevral tarixli sərəncamı ilə «2005-2015-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikasının Yanacaq-Enerji Kompleksinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı» qəbul olunmuşdur.

Yanacaq-enerji sərvətlərindən səmərəli istifadə və YEK-in inkişafı milli enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi baxımından da vacibdir. Bu sahədə uzun müddətli optimal yanacaq-enerji balansının hazırlanması, enerjidən qənaətcil və səmərəli istifadə, enerjiqoruyuculuq prinsiplərinin təmini, bərpa olunan enerji resurslarından istifadənin genişləndirilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin sürətləndirilməsi və bu sahəyə neft fondundan maliyyə vəsaitinin ayrılması, YEK-in ətraf mühitə mənfi təsirinin azaldılması və onun funksionallığının artırılması, enerji sahəsində bazar münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi və s. istiqamətində görülə biləcək tədbirlər, milli enerji təhlükəsizliyi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb

edir. Beləliklə, iqtisadiyyatın enerjiyə artan tələbatının ödənilməsi, beynəlxalq enerji təhlükəsizliyi və enerjiqoruyuculuq məsələləri, enerji ehtiyatlarının istismarının ətraf mühitə təsiri və ekoloji problemlərin qarşısının alınması bu istiqamətdə fəaliyyətlərin əlaqələndirilməsi və birgə iş birliyinin təşkili problemlərinin həllini tələb edir. Problemin çoxşaxəliliyi və onun səmərəli həlli mexanizmləri aktual əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dövrdə müxtəlif yanacaq vasitələrinin əldə olunması, emalı, elektroenergetika və enerji daşıyıcılarının paylanması ilə bağlı müəssisələrin daxil olduğu YEK-in inkişafı və onun strukturunun təkmilləşdirilməsi ETT ilə sıx əlaqədardır ki, bu da enerji daşıyıcılardan daha səmərəli istifadə, enerji ilə bağlı texnologiyaların inkişafı və onun tətbiqi, enerji istehsalı və bölüşdürülməsinin təkmilləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər. Bu mənada müasir dövrdə hər bir ölkənin enerji siyasəti karbohidrogen ehtiyatlarından və digər mühüm enerji ehtiyatlarına malik olmalarından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Bütün bunlar isə bu və ya digər dərəcədə həmin ölkədə YEK-in inkişaf parametrlərində, onun struktur kontekstində əks olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, YEK ölkəmiz üçün yalnız enerjiyə olan tələbatı ödədiyi üçün deyil, eyni zamanda iqtisadiyyatın davamlı və sürətli inkişafı baxımından da çox əhəmiyyətlidir. Bundan əlavə yeni əsrdə enerji təminatı həm də ölkənin qüdrətinin artması deməkdir. Son illərdə yanacaq-enerji resursları uğrunda artan regional və qlobal mübarizə fonunda böyük dövlətlərin maraqlarının yanacaq-enerji resursları ilə zəngin ölkələrə artması bunun əyani sübutudur. Ölkəmizin, xüsusilə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunun neft-qaz yataqları ilə zənginliyi və elektrik istehsalı üçün əlverişli şəraitin olması, respublikanın müstəqilliyinin möhkəmləndirməsi və beynəlxalq aləmdə mövqeyinin siyasi və iqtisadi cəhətdən güclənməsi baxımından əvəzsiz mənbədir. Ümumiyyətlə, enerji istehsalının artmasının enerjiyə bağlı istehsalın güclənməsinə yardım etməsi, enerjinin səmərəli istehsalı üçün istehsal proseslərinin təkmilləşdirilməsi və ekologiya təhlükəsizliyi baxımından enerji sərvətlərindən səmərəli istifadənin təmin olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Yanacaq-enerji sərvətlərindən səmərəli istifadə və yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı respublika iqtisadiyyatına, onun tərəqqisinə əsaslı təsir edir. Bu mənada, YEK milli iqtisadiyyatın bütün strukturunda aparıcı qüvvəyə malik olmaqla, qeyd olunduğu kimi, həm də ölkənin enerji təhlükəsizliyinin maddi-texniki bazası və istehsal infrastrukturunda rolunda çıxış edir. Yanacaq-enerji sərvətlərindən qaynaqlanan bu strateji əhəmiyyətli kompleks ölkə büdcəsinin təxminən 70%-ni formalaşdırır, respub-

likanın ixrac potensialının 95%-ni təmin edir. Bütün bu xüsusiyyətlər yanacaq-enerji sərvətlərindən səmərəli istifadə və YEK-in inkişafını milli dövlət mənafevləri və qlobal problemlər baxımından öyrənilməsinə tələb edir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Azərbaycanda yanacaq-enerji sərvətlərindən istifadə və YEK-in müxtəlif sahələrinin inkişafı istiqamətində kompleks elmi tədqiqatlar aparılmışdır. Buna ölkəmizdə ənənəvi olaraq təbii yanacaq-enerji ehtiyatlarının bolluğu, neft-qaz istehsalının beşiyi və dünya təsərrüfat sistemində ilk regional yanacaq-enerji komplekslərinin yaranış məkanı kimi formalaşması əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bunun nəticəsində Azərbaycan özünün elmi-istehsal potensialı əsasında dünya neft elminin yaranış məkanlarından biri kimi də fərqlənmişdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında, Dövlət Neft Akademiyasında, YEK sistemində daxil olan müvafiq elmi-tədqiqat institutlarında sahənin inkişafı ilə əlaqədar nəzəri və praktiki əhəmiyyətli fundamental tədqiqatlar yerinə yetirilmişdir. İstehsal və menecment, ETT problemləri, sənayenin strukturu, investisiya, qazma, iqtisadi inkişaf proporsiyaları və digər bu kimi iqtisadi problemlər A.A. Nadirov, Z.Ə. Səmədzadə, A.K.Ələsgərov, A.A. Ağayeva, M.C. Atakişiyev, T.N. Əliyev, B.S. Xıdırov, E.M. Hacızadə, N.A. Əliyev, R.M. Əliyev, L. Muxsinova, N.Ə. Nəbiyev, Ş.A. Səmədzadə, Q.Ə. Səfərov və başqalarının tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır. Yanacaq-enerji sərvətlərindən istifadə və YEK-in inkişafı ilə bağlı problemlər xarici ölkə alimləri - A.L. Arbatov, A. Ayvenqo, O.N. Aras, L.Bekayev, Q. Bistriskiy, İ. Broyde, Q. Forest, K. Kempell, A. Konoplyanik, Y. Kudinov, K. Hubbert, V. Şelkaçov, B. Rodionov, V. Yeqorov, E. Sıramyatnikov və başqalarının əsərlərində tədqiq olunmuşdur.

Dissertasiyada yuxarıda adları çəkilən alimlərin apardığı tədqiqatlar yüksək dəyərləndirilir və onların əsərlərindən mühüm elmi mənbə kimi istifadə olunur. Eyni zamanda vurğulanır ki, qloballaşma və bazar münasibətləri şəraitində Azərbaycanda yanacaq-enerji sərvətlərindən istifadə və YEK-in inkişafı problemləri müstəqil elmi-tədqiqat predmetinə çevrilməmişdir. Bu baxımdan dissertasiya işi problemin kompleks tədqiqinə həsr edilmiş ilk müstəqil elmi tədqiqat işidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda yanacaq-enerji sərvətlərindən səmərəli istifadənin nəzəri-metodoloji məsələlərinin öyrənilməsi, YEK-in müasir vəziyyətinin ekoloji-iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi əsasında onun diversifikasiyası və inkişaf perspektivləri istiqamətində milli enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi üçün müvafiq təkliflər işləyib hazırlamaqdan

ibarətdir. Bu məqsədi reallaşdırmaq üçün tədqiqat işində aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- yanacaq-enerji sərvətlərinin dünya iqtisadiyyatında dəyərləndirilməsi əsasında, onların potensialından səmərəli istifadə sahəsində nəzəri-təcrübi biliklərin ümumiləşdirilməsi;
- dünya yanacaq-enerji balansında alternativ və bərpa olunan enerji resurslarının artan rolunun tədqiqi;
- Azərbaycanda yanacaq-enerji resurslarının yerləşməsinin qiymətləndirilməsi, inkişaf mərhələlərinin tədqiqi;
- YEK-in inkişafına təsir göstərən başlıca makroiqtisadi amillərin təsbit edilməsi və milli enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsinə imkan verən kəmiyyət göstəricilərinin təhlili;
- yanacaq-enerji sərvətlərindən istifadənin ekoloji-iqtisadi aspektdə qiymətləndirilməsi və yanacaq-enerji kompleksinin ətraf mühitə təsirini məhdudlaşdıran başlıca cəhətlərin təyin edilməsi;
- YEK-in diversifikasiyasında alternativ və bərpa olunan enerji resurslarından səmərəli istifadənin qiymətləndirilməsi və onlardan istifadə imkanlarının müəyyənləşdirilməsi;
- Yanacaq-enerji sərvətlərindən səmərəli istifadə edilməsinin optimal mexanizmlərinin müəyyən edilməsi və YEK-in davamlı inkişafı istiqamətləri üzrə strateji prioritetlərin təyin edilməsi.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini yanacaq-enerji sərvətləri, YEK və onun təsərrüfat subyektləri, predmetini isə respublikada bazar iqtisadiyyatı və milli neft strategiyası prinsiplərinə uyğun yanacaq-enerji sərvətlərindən istifadənin nəzəri və praktiki məsələləri, ekoloji-iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi, yanacaq-enerji kompleksinin modernizasiyası və yeni institusional və iqtisadi fəaliyyət münasibətləri təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasını yanacaq-enerji sərvətlərindən istifadə və YEK-in inkişafı ilə bağlı xarici ölkə və respublika alimlərinin elmi fikirləri, dövlətin sosial-iqtisadi, maliyyə-kredit, investisiya siyasəti, milli neft strategiyası, yanacaq-enerji sənayesi ilə bağlı mühüm aparıcı təşkilatların elmi-metodiki materialları, həmçinin sahəvi normativ-hüquqi aktlar, YEK-in və regionların inkişafı, habelə ekoloji təhlükəsizlik üzrə reallaşdırılan dövlət proqramları təşkil edir. Tədqiqat prosesində kompleks yanaşma, sistemli təhlil, statistik, ümumiləşdirmə, qruplaşdırma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının Sənaye və Energetika, Ekologiya və Təbii Sərvətlər, İqtisadi İnkişaf

nazirliklərinin, ARDNŞ, ARDNF və enerji sahəsində ixtisaslaşmış beynəlxalq təşkilatların statistik materialları və hesabatları təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Yanacaq-enerji sərvətləri potensialından səmərəli istifadə senarilərinin təhlili üzrə nəzəri-təcrübi biliklər ümumiləşdirilmişdir;
- Qlobal yanacaq-enerji balansında alternativ və bərpa olunan enerji resurslarının enerjiqoruyuculuq və enerji effektivliyi problemlərinin həllində artan rolunu tədqiq olunaraq bu istiqamətdə inkişafa təkan verən başlıca amillər aşkar edilmişdir;
- Azərbaycanda yanacaq-enerji resurslarının yerləşməsi, YEK-in formalaşması və inkişafını səciyyələndirən mərhələlər əsaslandırılmışdır;
- Milli enerji təhlükəsizliyini təmin edən YEK sferasındakı başlıca makroiqtisadi amillər aşkarlanaraq təsbit edilmişdir;
- Yanacaq-enerji sərvətlərindən istifadə ekoloji-iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilmiş, YEK-in ətraf mühitə təsirini məhdudlaşdıran mühüm cəhətlər müəyyən olunmuşdur;
- Yeni enerji balansı komponentləri və səmərəli reallaşdırma üsullarının artırılması hesabına respublikanın yanacaq-enerji kompleksində istehsalın diversifikasiyasının genişləndirilməsi yolları müəyyənləşdirilmişdir;
- Yanacaq-enerji sərvətlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılmasının optimal mexanizmlərinin tətbiq edilməsi nəticəsində YEK-in davamlı inkişaf istiqamətlərinin strateji prioritetləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada irəli sürülən konkret təkliflər Azərbaycanda yanacaq-enerji sərvətlərindən istifadə və YEK-in inkişafı istiqamətində institusional bazanın təkmilləşdirilməsində, enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsində, habelə YEK-in səmərəliliyinin artırılması və diversifikasiyası istiqamətində strateji və taktiki aspektdə əsas və alternativ mənbə kimi istifadə edilə bilər. Tədqiqat nəticəsində əldə olunan nəticələrdən tədris prosesində də istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin tətbiqi və aprobasiyası. Dissertasiya işinin əsas nəticələri Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin «Neftqazelmütədqiqatlayihə» İnstitutuna təqdim olunmuş və tətbiqi haqqında arayış alınmışdır (*ARDNŞ «Neftqazelmütədqiqatlayihə» İnstitutu, arayış №05/05 tarix 31.01.2012-ci il*). İşin əsas müddəaları və nəticələri haqqında 2004-2013-ci illərdə beynəlxalq və respublika səviyyəli

konfranslarda məruzə edilmiş, o cümlədən 6-sı xaricdə olmaqla 25 elmi əsər nəşr edilmişdir.

Dissertasiyanın həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər, ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla özündə 26 cədvəl, 4 diaqram və 2 şəkli əks etdirərək, 155 səhifə təşkil edir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın *girişində* mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, predmeti müəyyən edilir, onun nəzəri-metodoloji əsasları, öyrənilmə səviyyəsi, elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti göstərilir.

Dissertasiyanın *“Yanacaq-enerji sərvətlərindən istifadənin və YEK-in inkişafının nəzəri-metodoloji məsələləri”* adlanan I fəslində yanacaq-enerji sərvətləri potensialı, onun regionlar və ölkələr arasında bölgüsü ilə bağlı nəzəri və praktiki araşdırmalar aparılır, qlobal yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı öyrənilir, yanacaq-enerji kompleksinin inkişafında alternativ enerji resurslarının rolu və əhəmiyyəti dəyərləndirilir. Burada YEK-in regional və qlobal inkişafı üzrə plan və proqramları hazırlama metodologiyasının əsas prinsip və metodları müəyyənləşdirilir.

Artıq məlum olduğu kimi, dünyanın enerjiyə tələbat balansını hazırda enerji resurslarının beş növü- neft, təbii qaz, kömür, nüvə enerjisi və hidro enerji təşkil edir. Rəsmi məlumatlardan aydın olur ki, hər il mövcud yanacaq-enerji resurslarının istehlak həcmi ondan əvvəlki illəri üstələyir. Digər tərəfdən yanacaq-enerji sərvətləri əsas təməl kimi sosial-iqtisadi inkişafa təsir edir. Bununla yanaşı, yanacaq-enerji sərvətləri bol olduğu ölkələrdə çox hallarda onlardan israfçılıqla istifadə edilir.

Yanacaq enerji sərvətlərinin coğrafi bölgüsü və dünya iqtisadiyyatının inkişafındakı rolu üzrə aparılan təhlil və araşdırmalar göstərir ki, hazırda enerji daşıyıcılarının 30%-dən çoxu istehlakçılara sərhədləri aşaraq yetişir. Neftin yarıya qədəri, təbii qazın $\frac{1}{5}$ -i, daş kömrün isə 10%-i ayrı-ayrı ölkələrə kənardan gətirilir. Buna baxmayaraq, bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrdə istifadə olunan enerjinin əsas hissəsini ənənəvi yanacaq-enerji resursları təşkil edir. İnkişaf etmiş ölkələr isə alternativ enerji daşıyıcılarından istifadə sferasını daha da genişləndirirlər. Lakin karbohidrogen təyinatlı enerji daşıyıcıları müasir dövrdə qlobal yanacaq-enerji balansında əhəmiyyətli mövqelərini saxlayırlar. Nəzərə alsaq ki, dünya yanacaq enerji sərvətləri tükənmə fazasına daxil olmuşdur, onda bəşəriyyət orta və uzaq perspektivdə bu resurslardan daha səmərəli istifadə mexanizmlərini

hazırlamalı, bərpa olunan enerji resurslarından asan istifadəni mənimsəməlidirlər. Digər tərəfdən qlobal yanacaq enerji potensialı dünya iqtisadiyyatında qeyri-bərabər bölgüsünə istinadən onun səmərəli istifadə proporsiyalarını da optimallaşdırmalı, «Dayanaqlı inkişaf konsepsiyası» daha əsaslı qlobal rəqlamentasiya sənədinə çevrilməlidir.

Bir cəhəti də qeyd etmək zəruridir ki, təbii sərvətlər geniş ərazilərdə yayılmasına baxmayaraq məhdud ehtiyatlara malikdir. Buna görə də, bəşəriyyət bu sərvətlərdən daha ekosivil və səmərəli istifadəni mənimsəməlidir.

Cədvəl 1

Qlobal enerji resursları ehtiyatları, istismarı və onlardan istifadə müddətləri

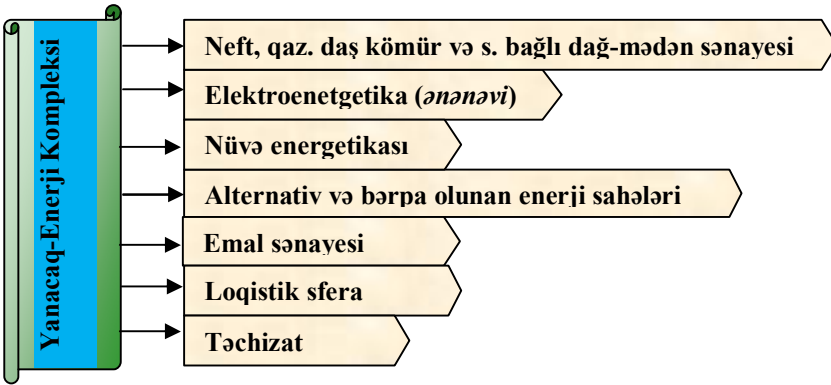
Enerji resursları	Ehtiyatların miqdarı və istifadəsinin qısa xarakteristikası
Neft	Ehtiyatlar - 270-300 mlrd. ton, İllik məsrəf 3 milyard ton, perspektiv imkanları 40-50 il
Təbii qaz	Ehtiyatlar – 150-170 trilyon m ³ , İllik məsrəf 2,2 trilyon m ³ , perspektiv imkanları 30-50 il
Daş kömür	Ehtiyatlar 10 trln. ton, İllik məsrəf 5 mlrd. ton, perspektiv imkanları 100 ildən çox.
Yanar şistlər	Ehtiyatlar 40 trilyondan çox, İstifadəsi səifdir, əmək tutumludur
Torf	Ehtiyatlar 150 milyard ton, Ekoloji səmərəsizliyinə görə zəif perspektivlidir
Çaylar	Tükənməzdir, istifadəsi yayılır, perspektivlidir
Atom	Ehtiyatları boldur, Ekoloji riskli olmasına baxmayaraq inkişaf edir
Geotermal	Tükənməzdir, zəif istifadə olunur, lokal baxımdan perspektivlidir
Dənizlər	Tükənməzdir zəif istifadə olunur, perspektivlidir
Günəş	Tükənməzdir, az istifadə olunur, perspektivlidir
Külək	Tükənməzdir, istifadəsi yayılır, lokal baxımdan perspektivlidir

Mənbə: Социально-экономическая география зарубежного мира. (под редакцией члена корреспондента РАН проф. МГУ В.В.Волжского) М.: Дрофа, 2003, с.190

İqtisadi və habelə enerji sferası ilə bağlı ədəbiyyatlarda YEK energetik resurslarının hasilatı və onların müxtəlif enerji növlərinə çevrilməsi prosesi kimi şərh edilir. Bununla belə, bir sıra elmi ədəbiyyatlarda ayrı-ayrı alim və mütəxəssislər tərəfindən YEK-in daha geniş məzmununda izahına rast gəlinir. YEK konkret olaraq elektroenergetika, yanacaq növlərinin istehsalı və emalını birləşdirən sənaye sahələrinin məcmusu, enerji resurslarının hasilatını, emalını və hazır məhsulun əlverişli formalarda istehlakçılara çatdırılması prosesləri kimi də anlaşılır. Bütün yuxarıda sadalananları nəzərə alaraq YEK-in ümumi ərazi-struktur təsnifatını aşağıdakı şəkildəki kimi əyani obrazda təqdim etmək olar:

Şəkil 1

Yanacaq-enerji kompleksinin strukturu

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, hazırda YEK-in strukturunda köklü dəyişikliklər baş verir. Artıq dünya əhalisinin sayı 7 milyardı ötmüşdür. Müxtəlif kontinentlərdə və ölkələrdə əhalinin həyat səviyyələri arasında kəskin fərqlər vardır. Bəşəriyyətin istehsal güclərinin texnoloji təkmilləşməsi, ekoloji və enerjiqoruyucu meyllərin artımına baxmayaraq, həyat tərzini və məskunlaşmanın təkamülü istər-istəməz yanacaq-enerji resurslarının istehlak artımı ilə müşayiət olunur. Bu mütərəqqi inkişaf meyliyindən asılı olmayaraq, yanacaq-enerji resurslarının istehlakının artım dinamikası dünya iqtisadiyyatının inkişaf tempindən əhəmiyyətli dərəcədə geri qalır və bu geriliyin uzun müddət öz səviyyəsini qoruyub saxlayacağı təxmin edilir.

Burada vurğulanması vacib olan digər bir məqam isə yaxın 10 ildə ilk enerji resurslarının istehlak tələbinin artaraq 17-23 milyard ton şərti yanacağa bərabər olacağı ilə bağlı hesablamalardır. Hazırda hər bir dünya sakininə orta hesabla 1,7 ton neftə ekvivalent yanacaq resursu düşür. Enerji resurslarına tələblə yanaşı, onun ehtiyatları həcmi də yanacaq-enerji

balansında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də, tələbi təmin edən təklifin miqyası istehlak prosesinin əsas qaynaq komponenti kimi çıxış edir, dünya YEK sistemi inkişaf edir və təkmilləşir.

Dissertasiyanın «*Azərbaycanda YEK-in müasir inkişaf səviyyəsi və yanacaq-enerji sərəvətlərindən istifadənin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi*» adlanan II fəslində Azərbaycanın yanacaq-enerji resurslarından istifadə və YEK-in müasir vəziyyəti təhlil edilir, respublikada karbohidrogen ehtiyatlarının yerləşməsi və istifadəsinin inkişaf mərhələləri araşdırılır, yanacaq-enerji resurslarından istifadə ekoloji-iqtisadi aspektdə qiymətləndirilir.

Azərbaycan neft sivilizasiyasının beşiyi sayılmasına baxmayaraq, ölkənin mənafeyinə xidmət edən milli neft-qaz sənayesi tarixində ən yeni dövr Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin əldə edilməsindən sonra, müasir dünya enerji təhlükəsizliyi sistemində çox mühüm əhəmiyyət daşıyan «Əsrin müqaviləsi» ilə başlayır. 20 sentyabr 1994-cü ildə dünyanın aparıcı dövlətlərinin, qlobal neft şirkətlərinin AÇG yatağının birgə işlənməsi üzrə bağladığı bu saziş YEK-in inkişafının yeni mərhələsi olaraq ölkəyə çox mühüm infrastruktur dəyişiklikləri gətirərək milli neft strategiyasının formalaşdırılmasını şərtləndirmişdir. Bütün bu hadisələr yanacaq-enerji resurslarının yerləşməsi və istismarında mühüm əhəmiyyət daşıyır, onun inkişaf mərhələlərini formalaşdırmışdır. Aparılan araşdırmalara əsasən müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda YEK-in formalaşması və inkişafını aşağıdakı mərhələlərə bölünməsi daha məqbuldur:

1. Milli YEK-in yaranması və formalaşması mərhələsi - 1872-1920-ci illər.

2. YEK-in yenidən qurulması və inkişafının sovet mərhələsi - 1921-1991-ci illər.

3. YEK-in struktur modernizasiyası və sıçrayışlı inkişaf mərhələsi-dövlət müstəqilliyinin bərpası, milli neft strategiyasının formalaşması.

Qeyd olunur ki, YEK-in struktur modernizasiyası və yeni inkişaf mərhələsi xüsusi əhəmiyyət daşıyaraq daha tutumlu və miqyaslı sosial-iqtisadi nəticələrlə bağlıdır. Bu dövr qaz sənayesinin, alternativ enerji kompleksinin və perspektivdə nüvə enerji sisteminin yaranması və inkişafı kimi xarakterizə olunur.

«Əsrin müqaviləsi»nin imzalanmasından sonra ölkə iqtisadiyyatına 100 milyard ABŞ dollarına yaxın sərmayə qoyulmuşdur. Bu sərmayələrin 42 milyardı neft-qaz sektoruna qoyulmuşdur ki, onların da əsas hissəsini birbaşa xarici investisiyalar təşkil edir. Bunun nəticəsi olaraq əsrin əvvəllərində büdcə xərcləri 1 mlrd. ABŞ dollarından 2012-ci ildə 24 mlrd.

ABŞ dollarına çatmış, ölkənin valyuta ehtiyatları isə artaraq 40 milyard ABŞ dollarını üstələmişdir. Bu dövr ərzində həmçinin ölkənin karbohidrogen ehtiyatları orta hesabla 2 dəfədən çox artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda təsdiq edilmiş karbohidrogen ehtiyatlarının həcmi 4,2-5 milyard ton, proqnoz resursları isə 10 miyard ton şərti yanacağa bərabərdir. Bu reallıqların arxasında isə neft-qaz sektorunun, bütövlükdə YEK-in inkişafı dayanır ki, bu da iqtisadi artımın davamlılığına müsbət təsir göstərir. Ona görə də, xüsusi vurğulanmalıdır ki, milli neft strategiyası milli iqtisadiyyatı, dövlət maliyyəsini, milli təhlükəsizliyin bütün struktur komponentlərini eyni mərkəzdə birləşdirən funksional bir idarəetmə sistemidir. Bu isə neft-qaz kompleksində aparılan islahatların iqtisadi və dövlət idarəetməsi sahəsində aparılan islahatlarla üzvü əlaqəliliyini göstərir.

Cədvəl 2

Azərbaycanda neft-qaz hasilatı və proqnozu

<i>İllər</i>	Neft hasilatı (mln. ton)	Qaz hasilatı (mln m ³)	<i>İllər</i>	Neft hasilatı (mln. ton)	Qaz hasilatı (mln m ³)
1990	9 927	9 626	2007	41 658	16 965
1995	9 161	6 644	2008	44 527	23 405
2000	14 116	6 286	2009	50 419	23 745
2001	14 612	5 535	2010	50 789	26 346
2002	14 755	5 837	2011	45 625	25 753
2003	15 378	5 168	2012	43 390	26 909
2004	15 549	5 006	2013	41 062	27 545
2005	22 214	5 818	2014	42 000	28 000
2006	32 268	9 045	2015	42 000	28 000

Mənbə: <http://www.socar.az> və <http://www.stat.gov.az> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən işlənmişdir

YEK-də ekoloji mühitin yaxşılaşdırılması və buna müvafiq vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi də vacib amillərdəndir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ekoloji vergi qismində karbohidrogen zonasında ekoloji rentanın da tətbiqi faydalı ola bilər. Bununla belə qeyd etməliyik ki, ekoloji renta sahəsində də mənfi hallar yaşanır. Belə ki, bir sıra hallarda təbiətdən istifadə cəmiyyət və təbiətin optimal təkamülü üçün məqbul şəraitin yaranışını şərtlənditən ekoloji imperativi nəzərə almadan ekstensiv və intensiv istismarla aparılır. Nəticədə təbii resurslardan səmərli istifadə olunmur, qeyri-qanuni gəlir əldə edilərək müvafiq renta mənimsənilir.

Aparılan təhlil və araşdırmalar göstərir ki, YEK-də ekoloji tarazlığın bərpası yeni fiskal mexanizmlərin tətbiqi ilə yanaşı, həm də innovativ proseslərlə tənzimlənməlidir.

Qeyd olunması vacib digər bir məqam ölkədə təbii enerji resurslarından səmərəli istifadə üçün ayrı-ayrı yanacaq növləri üzrə perspektiv balansların hazırlanması probleminin iqtisadi təhlükəsizlik baxımından mühüm dövləti prioritetlər cərgəsində yer almasıdır. Buna görə də, ərazisinin təxminən 70%-dən çoxu neft-qaz resursları ilə zəngin olan ölkədə elmi əsaslara söykənən daha uzunmüddətli yanacaq-enerji konsepsiyasının işlənməsi zəruridir. Bu konsepsiyaya uyğun olaraq YEK-in müasir tələblərə uyğun inkişaf xəttini müəyyənləşdirmək, sənaye sahələrinin səmərəliliyinin artırılması üçün müvafiq elmi-texniki və təşkilati tədbirlər görmək, enerji sektorunda sağlam rəqabət mühiti formalaşdırmaq, istehsalın güclənməsinə cəlb edilən investisiyaların həcmi artırmaq və ekoloji təhlükəsizliyi optimal təmin etmək kimi önəmli istiqamətlər dayanır.

Dissertasiyanın «*Yanacaq-enerji sərvətlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması və YEK-in inkişaf perspektivləri*» adlanan III fəslində respublikada YEK-in diversifikasiyasında alternativ və bərpa olunan enerji resurslarından istifadənin genişləndirilməsi, yanacaq-enerji ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması, milli enerji kompleksinin inkişafı və enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi istiqamətləri tədqiq edilir.

Məlum olduğu kimi, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə sahəsində də respublikamızın geniş potensial imkanları vardır və bundan irəli gələrək «Azərbaycan Respublikasında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə olunması üzrə Dövlət Proqramı» qəbul olunmuş, 2012-2020-ci illər üçün Azərbaycanda alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə dair Dövlət Strategiyasının hazırlanması haqqında ölkə Prezidenti tərəfindən sərəncam imzalanmışdır.

Respublikada alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə ilə bağlı qeyd etməliyik ki, su enerjisi baxımından ölkə əhəmiyyətli potensiala malikdir ki, bu da böyük və kiçik (*mikro*) SES-lərin tikilməsində vacib rol oynayır. Tədqiqatlara görə, Azərbaycanda kiçik çaylar və suvarma kanalları üzərində ümumi gücü 700 MVt, elektrik enerjisi istehsalı isə 3,5 mlrd. kVt/saat təşkil edən təxminən 280 ədəd kiçik su elektrik stansiyası tikmək mümkündür ki, bu da 2 mln. tondan artıq şərti yanacağa qənaət etməyə və atmosfərə atılan karbon qazının əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına müsbət təsir göstərir. Bu mənada Tovuz, Şəmkir, Gədəbəy, Daşkəsən, Göyçay, Balakən, Qusar, Lerik, Yardımlı rayonlarında mövcud

olan iti axarlı dağ çayları və kanallar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Naxçıvan MR elektrik enerjisi ilə bağlı problemi həll etmək üçün regionun dağ çaylarında kiçik hidrostansiyaların, həmçinin, Araz çayı üzərində gücü 36,6 MVt, orta illik enerji hasilatı 190 mln kVt/saat olan «Ordubad SES»-in və Arpaçay irriqasiya su anbarının üstündə 12 MVt gücündə SES-in tikilməsi məqsədəuyğundur. Bundan başqa Azərbaycanın təbii iqlim şəraiti digər bərpa olunan enerji növü, günəş, külək, termal, biokütlə və s. enerjisindən istifadə etməklə elektrik və istilik enerjisinin istehsalını artırmağa geniş imkanlar açır. Belə ki, respublikada il ərzində günəşli günlərin miqdarı 2400-3200 saat, 1m² yer səthinə düşən günəş enerjisinin miqdarı 1500-2000 kVt/saat təşkil edir. Külək enerjisinin illik potensial gücü isə 800 MVt-a yaxındır. Təxmini hesablamalara görə, həmin ehtiyat ildə 2,4 milyard kVt/saat elektrik enerjisi deməkdir. Bütün bunlarla yanaşı ölkədə nüvə enerjisindən səmərəli istifadə mexanizmləri də hazırlanmalıdır. Apardığımız tədqiqatla əsaslandırılır ki, bütün bu alternativ enerji resuslarından səmərələli istifadə etmək üçün strateji planda aşağıdakı işlərin görülməsi vacibdir:

- sahəvi institusional mühitin formalaşdırılması və yeni normativ hüquqi bazanın təşkili;
- müvafiq sferada təşviqat, stimullaşdırıcı tədbirlər görülməsi və kadr hazırlığının təşkili;
- iqtisadiyyatın və əhalinin alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəsi sahəsində əməli işlərin görülməsi;
- alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə üzrə tariflər, subsidiyalar, vergi sahəsində güzəştlər edilməsi;
- alternativ enerji istehsalının artırılması.

Bütün bunlardan başqa ölkədə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri üzrə daha mükəmməl kadr sistemi formalaşdırılmalı və sahənin dövlət investiyalaşdırılması üzrə üzünmüddətli proqramlar qəbul olunmalıdır. İqtisadiyyatın bütün sahələrini və regionları əhatə edən optimal yanacaq-enerji balansı hazırlanmalıdır.

Respublikanın enerji ehtiyatları onun siyasi müstəqilliyini və iqtisadi təhlükəsizliyini təmin edən əsas amillərdəndir. Belə ki, ölkə onlardan daha səmərəli istifadə imkanlarını genişləndirərək təkə xammal ixracatçısı kimi deyil, həm də hazır məhsullar ixrac edən ölkə kimi dünya dövlətləri arasında öz mövqeyini gücləndirər. Reallıqlar belədir ki, emal olunan məhsulların qiyməti xammalın dəyərini bir çox parametrlərdə üstələyir. Bunu əsas götürdükdə aydın görmək olar ki, «Azneft» İstehsalat Birliyinin diversifikasiya imkanı nə qədər genişdir. Burada məhsuldarlıq

və effektivlik olduqca yetərli iqtisadi və maliyyə həddindədir. Əsasən təbii və səmt qazlarından metan-etan, propan-butan, qaz benzini və dizel yanacağı komponenti istehsal edilən Qaradağ Qaz Emalı Zavodunda ildə təxminən 4,5 mlrd. m³ qaz emal olunur. ARDNŞ-də istehsal həlqəsinin digər bir hissəsi «Azərkimya» İstehsalat Birliyidir. Birliyin hazırda “Etilen-Polietilen”, “Səthi Aktiv Maddələr” və “Üzvi sintez” zavodlarında dünya bazarında yüksək tələbatı olan yüksək təzyiqli polietilen, propilen, izopropil spirti, piroliz və poliefir qətranları, ağır qətran, kaustik soda, propilen oksidi, sulfat və xlorid turşuları və s. istehsal olunur. Bu məhsulların istehsalı üçün xammal qismində ARDNŞ-in neft emalı zavodlarından Sumqayıt kimya müəssisələrinə boru xətti ilə nafta məhsulu nəql olunur. 1988-ci ildə istifadəyə verilmiş layihə gücü 300 min ton etilen və 150 min ton propilen olan EP-300 qurğu fiziki və mənəvi köhnəliyindən hazırda onun gücündən 25% istifadə olunur. Bu isə respublikanın neft-kimya kompleksinin yenidən qurulmasının zəruriliyini göstərir. Məhz bundan irəli gələrək, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Neft-kimya sənayesində idarəetmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi haqqında” sərəncamına (02 aprel 2010-cu il) müvafiq olaraq ARDNŞ-də beynəlxalq təcrübəyə uyğun vahid texnoloji prosesdə fəaliyyət göstərən neft-qaz emalı və neft-kimya sənayesi kompleksinin təşkili işlərinə başlanılmışdır. Respublikanın bütün növ yanacaq və müəyyən sürtkü yağlarına tələbatı ARDNŞ-in 2 neftayırma zavodlarında istehsal olunan məhsullar hesabına ödənilir. Araşdırmalar göstərir ki, bu zavodlarda mövcud texnoloji sistem köhnə konstruksiyalıdır və müasir tələblərə cavab vermir. Zavodların dəfələrlə modernləşdirilməsinə baxmayaraq, onların fiziki və mənəvi aşınması olduqca yüksəkdir. Odur ki, yaxın gələcəkdə onların əsaslı rekonstruksiyası və ya başqa ərazilərdə (*garadağ rayonu*) analoji istehsalların təşkili istiqamətində layihə əsaslandırılmaları həyata keçirilir. Bütün bunlara rəğmən həmin zavodlar milli YEK-in əsas hissəsi kimi istehsal etdiyi məhsullar vasitəsi ilə respublikada iqtisadi artımın yüksəldilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər. Bir-biri ilə texnoloji bağlılığı olan bu zavodlarda müxtəlif kondisiyalarda benzin, dizel və reaktiv mühərrik yanacaqları, kerosin, soba mazutu, bitum, sürtgü, energetik və turbin yağları, vaakum qazoyl və digər bu kimi analoji məhsullar istehsal edilir. Burada həmçinin ildə orta hesabla 1,1-1,3 milyon ton benzin istehsal olunur ki, onun da 80%-dən çoxu daxili istehlaka yönəldilir. Dizel yanacağı istehsalı isə bir qədər yüksək, illik 2,3-2,6 mln. ton təşkil edir və onun da əsas hissəsi ixrac olunur. Aviasiya nəqliyyatı üçün istehsal edilən reaktiv mühərrik

yanacağıın həcmi isə tələbata uyğun ildə orta hesabla 500-600 ton təşkil edir ki, bu məhsulun da təxminən 20%-i ixrac olunur.

Cədvəl 3

Əsas yanacaq növləri istehsalı (2005-2011)

Yanacaq növləri	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Xam neft (<i>qaz kondensatı ilə</i>), mln.ton	22,2	32,2	42,6	44,5	50,4	50,8	45,6
Təbii qaz, mlrd. m ³	5,7	9,1	16,8	23,4	23,6	26,3	25,7
Avtomobil benzini., mln. ton	0,9	1	1,1	1,3	1,2	1,25	1,3
Dizel yan., mln.ton	2,1	2,1	2,1	2,5	2,4	2,5	2,5
Mazut yan., mln.ton	3,1	2,9	2,8	1,2	0,3	0,2	0,2
Ağ neft, min.ton, Avias. üçün və s.	747	737	793	771	610	600	622
Mayeləşdirilmiş qaz, min ton	185	205	187	203	193	240	250
Neftbitum, min ton	128	162	183	220	236	242	266

Mənbə: www.stat.gov.az

Hesablamalara görə, 2025-ci ilə kimi respublikada neft təhvilə ildə 1-2% azalma tempi ilə 6,5-7 mln. tona qədər azalacaq, ölkə əhalisinin sayı isə təxminən 22% artaraq, hazırkı 9 mln. nəfərdən 2025-ci ildə 11 mln. nəfərə çatacaqdır. Digər tərəfdən iqtisadiyyatın inkişafı sosial təsirləri bir qədər də artıracaq və insanların rifah halı daha da yaxşılaşacaqdır. Belə bir əlverişli sosial vəziyyət isə enerji tələblərinin də artması ilə müşayiət olunacaq. Həmçinin ölkədə avtomobillərin sayı 2025-ci ildə orta hesabla 2 dəfə artaraq 2-2.5 milyona çatacaqdır. Əgər hazırda respublikanın benzinə tələbatı 1,3 milyon ton, dizel yanacağına tələbatı isə 1,1 milyon ton təşkil edirsə, 2025-ci ildə benzinə tələbat 80%, dizel yanacağı üzrə 2 dəfə artacaqdır. Belə bir vəziyyət isə tələbata uyğun neft emalının 50% artırılaraq hazırkı 6 mln. tondan 2025-ci ildə 9 mln. tona yüksəldilməsini zəruri edir. Həmçinin təxmini hesablamalara görə, ölkədə qaz istehsalı 2025-ci ildə 30-50% artacaqdır. 2017-2023-cü illərdə təxminən bu artım 40-70% təşkil etməklə, 2020-2021-ci illərdə 16-20 milyard m³-ə çatacaqdır ki, bu da yaxın 10-15 ildə respublikanın yanacaq-enerji balansında ildə orta hesabla 15-20 mlrd. m³ qaz resursu olacağı deməkdir¹.

Yanacaq-enerji kompleksinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində enerji-

¹ www.elshanhajizadeh.com

nin uzaq məsafələrə ötürülməsi zamanı yaranan enerji itkisinin azaldılması baxımından mövcud olan metodların təkmilləşdirilməsi mühüm rol oynayır. Belə ki, böyük enerji stansiyalarında 1000 km-ə qədər ötürülmə və nəqlətmə zamanı itki 10% təşkil edir². Odur ki, yüksək keçiricilik qabiliyyəti xassələrinin öyrənilməsi sahəsində də yeni perspektivlər yaranır. Bunlar iri transformator yarımstansiyalarının tikintisini inkar edir və praktiki olaraq, enerjini itkisiz ötürməyi təmin edir. Digər tərəfdən elektrik enerjisinin naqillər vasitəsi ilə uzağa ötürülməsi zamanı naqillərin müqavimətinə uyğun olaraq istilik meydana gəlir ki, enerji itkisinin əhəmiyyətli hissəsi istifadəsi mümkün olmayan istilik formasında olan itkilərdir. Elektrik enerjisinin ötürülməsi zamanı yaranan itkiləri məftillərin müqavimətini azaltmaqla (*o qədər də əlverişli deyil*) və ötürülən cərəyanın şiddətini elektrik transformatorları ilə düşürməklə azaltmaq olar. Həmçinin naqillərin xüsusi izolyasiyası və yerin altı ilə ötürülməsi də itkilərin aradan qaldırılmasına müsbət təsir göstərir. Bu həm də yerin üstü ilə yüksək gərginlikli naqillərin çəkilişi zamanı kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin zəbt olunmaması, təbii hadisələr və s. zamanı qəzaların qarşısının alınması baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Onu da xüsusi qeyd etməliyik ki, ölkə iqtisadiyyatında və eyni zamanda YEK-də fəaliyyətin səmərəli təşkili daha çox iqtisadi modelin təkmilliyindən, dövlətin bazar yönümlü iqtisadi strategiyasının optimallığından və bununla bağlı əlverişli investisiya mühitinin təqdimatından asılıdır.

Respublikanın karbohidrogen potensialına dayanaraq, ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafına nail olunması və əhalinin artan tələbatının qarşılınması baxımından mövcud neft-qaz emalı və neft-kimya sənayesi kompleksinin yenidənqurulması zəruriliyi əsaslandırılır. Ümumiyyətlə, ölkə iqtisadiyyatında baş verən sıçrayışlı inkişaf meyillərinin davamlılığını və dinamikliyini təmin etmək üçün YEK-in yeni inkişaf konsepsiyasının işlənməsi vacibdir. Apardığımız araşdırmalar və təhlilləri ümumiləşdirərək respublikanın YEK-in modernizasiyası istiqamətində konkret olaraq aşağıdakı prioritetlərin dayandığı əsaslandırılır:

- müxtəlif enerji resursları üzrə uzunmüddətli istehsal və istehlak balanslarının hazırlanması;
- YEK-də antiinhisar siyasətinin gücləndirilməsi, xidmət və istehsal diversifikasiyasının genişləndirilməsi;
- bazar prinsiplərinə uyğun struktur yenidənqurmanın təşkili və çevik

² Родионов В. Энергетика, проблемы настоящего и возможности будущего, М.: «ЭНАС», 2010, с. 123

infrastrukturun formalaşdırılması;

- bütün təsərrüfat xərclərini birləşdirən effektiv maliyyə menecmentinin tətbiqi;
- menecment sisteminin, əməyin elmi təşkili prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi;
- enerji resurslarının fiziki ehtiyatlar fondunun - ehtiyat neft-qaz terminallarının təşkili;
- YEK-in ətraf mühitə neqativ təsirinin məhdudlaşdırılması tədbirlərinin proqram təminatı;
- elektrik enerjisi və qaz təchizatında, köhnə yataqların istismarı zonasında və habelə yardımçı infrastruktur sahəsində fəaliyyət göstərən qurumların özəlləşdirilməsi;
- rəqabətqabiliyyətli servis təyinatlı yeni mütərəqqi biznes subyektlərinin təsis olunması;
- milli sahibkarlıq fəaliyyətinin və səhmdar əməkdaşlığın genişləndirilməsinin stimullaşdırılması;
- sahəvi infrastrukturun innovativ baxımdan təkmilləşdirilməsi, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə sferasının artırılması.

Azərbaycanda yanacaq-enerji sərvətlərindən istifadə və enerji kompleksinin inkişafı zəminində aparılan tədqiqatın nəticələri, burada irəli sürülən təklif və tövsiyələrin bəziləri aşağıdakılarda öz əksini tapmışdır:

- Respublikada YEK-in müasir inkişaf səviyyəsi dinamik xarakterlidir və onun potensialından səmərəli istifadə üçün yanacaq-enerji konsepsiyasının hazırlanmasının və energetika strategiyasının zəruriliyinin əsaslandırılması;
- Respublikanın yanacaq-enerji sərvətlərindən istifadənin səmərəliliyinin artırılması üçün, neft-qaz emalı və neft-qaz kimya kompleksinin yenidən təşkil edilməsinin zəruriliyi, məhsul diversifikasiyası zəminində ixrac potensialının artırılmasının və xammal ixracatından hazır məhsul ixracına keçilməsinin əhəmiyyəti, beynəlxalq ixracatda iştirak edən sənaye məhsullarının (*neft, neft-kimya və s.*) rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi və karbohidrogen rentasının regionlarda bələdiyyələrə verilməsinin təmin edilməsi;
- Karbohidrogen ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi, iqtisadiyyatın davamlı inkişafının təmini baxımından neft-qaz gəlirlərinin səmərəli idarə olunması mexanizminin təkmilləşdirilməsi;
- YEK sistemində biznes fəaliyyətinin genişləndirilməsi, bu mənada yerli sahibkarların sərmayələrindən geniş istifadə olunması;
- Ölkədə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri hesabına elektrik və istilik enerjisi istehsalı ilə bağlı institusional mühit təkmilləşdirilməli, müvafiq sferada təşviqat, stimullaşdırıcı tədbirlər görülməlidir. Xüsusilə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə məqsədilə həm istehsal, həm də istismar üzrə ölkəyə gətirilən hər cür avadanlıq və texnologiyanın müəyyən müddətdə gömrük rüsumundan azad olunması, bu mənbələrdən istifadə üzrə ixtisaslaşmış və fəaliyyət göstərən hüquqi və fiziki şəxslərin eyni müddətdə əlavə dəyər və gəlir vergisindən azad edilməsinin bu sahədə inkişafın sürətlənməsi baxımından məqsədəuyğunluğu;
- Azərbaycanda kiçik su elektrik stansiyalarının (*280 ədəd, potensial ehtiyat 700-800 MVt, 4-5 milyard kVt/saat elektrik enerjisi*) əsasən su ehtiyatları olan dağlıq ərazilərdə və enerjinin çatdırılması problemi və enerji nəqli zamanı itkilərin çox olduğu bölgələrdə inşası, günəş işığının müddəti il ərzində 2500 saatdan çox olduğundan Abşeron yarımadasında və Xəzər dənizinin sahilboyu, Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində günəş enerjisindən, küləyin orta illik sürəti 5,5-7 m/saniyə olduğundan (*illik potensial gücü təxminən 800 MVt, ildə 2,4 milyard kVt/saat elektrik enerjisi, 1 milyon tona yaxın şərti yanacağa qənaət*) Abşeron yarımadası və

onun sahil zonası Qobustan rayonu ərazisi, Naxçıvan MR-in Şərur və Culfa rayonları, Gəncə-Daşkəsən bölgəsində külək enerjisindən istifadənin genişləndirilməsi ölkənin enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin termal suların (*istismar ehtiyatları 249000 m³/gün*), Böyük Qafqazın cənub yamacı, Quba-Xaçmaz zonası, Abşeron yarımadası, Kiçik Qafqazın dağlıq hissəsi, Naxçıvan MR, Talış dağlıq bölgəsi, Lənkəran düzənliyi və Kür çökəkliyində (*t-50-100° elektirk enerjisi istehsalı üçün səmərəsiz*) istilik enerjisi istehsalının məqsədəuyğunluğu;

- Yanacaq-enerji resurslarından istifadə və YEK-in inkişafı zamanı ətraf mühitin zərərli tullantılarla çirklənməsinin qarşısının alınması da olduqca vacibdir. Bu istiqamətdə görülən tədbirlər çərçivəsində ekoloji prosesləri tənzimləyən yeni təkmil normativ-hüquqi bazanın formalaşdırılması və müvafiq ekooenerji fondun təsis edilməsi;
- Perspektivdə enerji təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi ilə yanaşı respublikaya siyasi güc gətirməsi, ölkənin beynəlxalq qurumlara inteqrasiyasında nüfuzunu yüksəltməsi və yeni institusional dəyişiklikləri şərtləndirməsi baxımından AES strategiyasının işlənilməsi hazırlanması vurğulanır.

Dissertasiyanın əsas elmi nəticələrinə dair çap olunmuş elmi əsərlər:

1. Y.K.Bayramzadə, “Azərbaycanın iqtisadiyyatında neft və təbii qaz müqavilələrinin əhəmiyyəti”. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Aspirantların Elmi Konfransının Materialları, Bakı, 2004, səh. 296-301
2. Y.K.Bayramzadə, “Yanacaq-energetika kompleksinin iqtisadi-ekoloji cəhətdən qiymətləndirilməsi”. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat institutu, Elmi Əsərlər, Bakı, 2011, №2, səh.339-344
3. Y.K.Bayramzadə, “Enerjidəşiyıcıların dünya iqtisadiyyatında yerləşməsi və enerji istehsalının strukturu”. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat institutu, Elmi Əsərlər, Bakı, 2011, №3, səh. 69-75
4. Y.K.Bayramzadə, “Qloballaşma şəraitində yanacaq-energetika sektorunun Azərbaycanın iqtisadi inkişafında rolu”. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, Bakı, 2011, №2, səh 140-143

5. Y.K.Bayramzadə, “Yanacaq enerji resurslarının coğrafi bölgüsü və dünya iqtisadiyyatının inkişafındakı rolu”. Azərbaycanın vergi xəbərləri, Bakı, 2011, №12, səh.97-111
6. Y.K.Bayramzadə, “Azərbaycanda energetikanın inkişafı istiqamətləri”. Odlar yurdu universitetinin elmi və pedaqoji xəbərləri, Bakı, 2011, №32, səh 61-67
7. Y.K.Bayramzadə, “Azərbaycanda yanacaq - enerji kompleksinin inkişaf meylləri”. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Xəbərləri, Elm və İnnovasiya, Bakı, 2011, №4 (8), səh. 64-71
8. Y.K.Bayramzadə, “Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpasından sonrakı dövrdə ölkənin karbohidrogen ehtiyatlarının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası”. Azərbaycan Respublikasında Dövlət Müstəqilliyinin bərpası və sosial-iqtisadi nəliyyətlər mövzusunda 07 oktyabr 2011-ci il tarixdə Bakı Biznes Universitetində keçirilmiş Respublika elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı Biznes Universiteti, Bakı, 2011, №3, səh.119-124
9. Y.K.Bayramzadə, “Dünyada və Azərbaycanda külək enerjisindən istifadənin genişləndirilməsi”. Azərbaycan Universitetinin elmi jurnalı, İpək Yolu, 2011, №4, səh.32-36
10. Я.К.Байрамзаде, “Направления развития энергетического комплекса в мире”. Перспективы науки, Тамбов, 2011, №12(27), стр.198-201
11. Я.К.Байрамзаде, “Энергетическое производство в мире и его эколого-экономическая эффективность”. Наука и бизнес: пути развития, Москва, 2011, №6, стр.155-158
12. Я.К.Байрамзаде, “Значение углеводородных запасов Азербайджана в укреплении энергетической безопасности Европы”. Ukrainian Journal Экономист, 2011, №11(301), стр.77-79
13. Y.K.Bayramzadə, “Azərbaycanda alternativ enerji resurslarından istifadə”. “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” Ümummillî lider H.Ə.Əliyevin anadan olmasının 89-cu ildönümünə həsr olunmuş III beynəlxalq elmi konfransın materialları, Slavyan universiteti 2-5 may 2012-ci il, Bakı-2012, səh. 98-100
14. Y.K.Bayramzadə, “Qlobal yanacaq-enerji kompleksinin inkişafı”. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Xəbərləri, Elm və İnnovasiya seriyası, Bakı, 2012, №1 (9) səh.25-29
15. Y.K.Bayramzadə, “Enerji resurslarından istifadənin və energetikanın inkişafının ekoloji-iqtisadi aspektdə qiymətləndirilməsi”. Müasir dünyada inteqrasiya və müqavimət prosesləri, Azərbaycan

- dövlətçiliyinin 94 illiyinə və Heydər Əliyevin anadan olmasının 89-cu ildönümünə həsr edilən beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, Azərbaycan Universiteti 9 iyun 2012-ci il, Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, səh.178-182
16. Y.K.Bayramzadə, “YEK-in inkişafı və milli enerji təhlükəsizliyinin təmini”. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat institutu, Elmi Əsərlər, Bakı, 2012, №1, səh. 141-145
 17. Я.К.Байрамзаде, “Энергетическая безопасность: Азербайджан и Европа”. Социально-экономические и правовые системы: современное видение и подходы, материалы VII международной научно-практической конференции(3 февраля 2012 г.), НОУ ВПО «Сибирский институт бизнеса и информационных технологий» , НОУ СПО «Сибирская региональная школа бизнеса (колледж)», Омск, 2012 стр.80-83
 18. Я.К.Байрамзаде, “Глобализация и Азербайджан : Развитие Национальной топливно-энергетической стратегии”. Материалы международной научно-практической конференции «Международные отношения и интеграционные проекты на постсоветском пространстве», (18-19 мая 2012г.), часть II Днепрпетровский национальный университет имени Олеся Гончара, Днепрпетровск, 2012, стр.111-113
 19. Y.K.Bayramzadə, “Alternativ enerji resursları və onlardan istifadənin əhəmiyyəti”. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, Bakı, 2012, №1, səh. 117-121
 20. Y.K.Bayramzadə, “Azərbaycanda YEK-in diversifikasiyasında alternativ və bərpa olunan enerji resurslarından istifadə”. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat institutu, Elmi Əsərlər, Bakı,2012,№2, səh. 331-339
 21. Y.K.Bayramzadə, “Azərbaycanda alternativ və bərpa olunan enerji resurslarından istifadənin genişləndirilməsi və kiçik su elektirk stansiyalarından (KSES) istifadə”. Journal of Qafqaz University, 2012 (33), səh.76-81
 22. Y.K.Bayramzadə, “Azərbaycanın yanacaq-enerji resurslarının istismarının inkişaf mərhələləri”. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası, Bakı, 2012, №3, səh. 100-105
 23. Y.K.Bayramzadə, “Qlobal Enerji Təhlükəsizliyi: Problemlər, İmkanlar”. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Xəbərləri, Elm və İnnovasiya, Bakı, 2012, №4 (12), səh. 55-61

24. Y.K.Bayramzadə, “Milli enerji strategiyasının inkişafı baxımından yanacaq-enerji sərvətlərindən səmərəli istifadə və enerji kompleksinin inkişafı istiqamətləri”. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, İqtisadiyyat institutu, Elmi Əsərlər, Bakı, 2013, №1, səh. 325-331
25. Я.К.Байрамзаде, “Использование первичных энергоресурсов и вопросы повышения их рациональности”. Экономика, социология и право в современном мире: проблемы и поиски решений.- 16-я Международная научно-практическая конференция, г. Пятигорск, 14-15 марта 2013 г. / Международная академия финансовых технологий; Отв. за вып. д.э.н., проф. А.Е.Медовый.- Пятигорск: изд. «МАФТ», 2013, стр.56-62

Байрамзаде Яшар Кярам оглы

Использование топливно – энергетических богатств и развитие энергетического промышленного комплекса

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа состоит из введения, трех глав, каждая из которых состоит из трёх параграфов, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обоснуется актуальность темы, основная цель и задачи исследования, его предмет и объект, научная новизна, практическая значимость и апробация.

В первой главе проведены теоретико-практические разработки, связанные с потенциалом топливно–энергетических богатств, с географией их расположения, даны прогнозы, соответствующих организаций в связи с развитием глобального топливно–энергетического комплекса, проведены исследования в связи с альтернативными энергетическими ресурсами.

Во второй главе выполнены работы по оценке нынешнего состояния топливно-энергетического комплекса республики и использованию топливно-энергетических ресурсов Азербайджана, даны направления расположения топливно–энергетических богатств в стране и исследованы вопросы по использованию топливно–энергетических богатств.

В третьей главе дана оценка использования альтернативных и возобновляемых энергоресурсов в диверсификации топливно–энергетических богатств республики, проведены исследования в связи с рационализацией использования топливно–энергетических богатств и укреплением энергетической безопасности.

В заключении, нашли место выводы и предложения, полученные в результате проведенного исследования.

Bayramzade Yashar Karam

The use of fuel-energy resources and the development of the complex of energy industry

SUMMARY

The dissertation consists of the introduction, 3 chapters, including 3 paragraphs, the summary and the list of the literature used.

In the introduction the urgency of the theme, the aim, the missions, the object, the subject, scientific innovation practical importance of the research and the analysis level of the problem is substantiated.

In the first chapter researches connected with fuel-energy resources potential, its geographical location, theoretical and practical researches connected with its distribution in the economy of different countries have been carried out, related with fuel-energy complex prediction of appropriate organizations related with the global fuel-energy complex are given, researches connected with alternative resources have been carried out.

In the second chapter the use of fuel-energy resources of Azerbaijan and researches according to evaluation of current situation of the fuel-energy complex which republic belongs to have been carried out, development stages of location and exploitation of fuel-energy resources in the country have been appointed with appropriate analysis and

substantiation, the use of fuel-energy resources have been investigated from ecological and economical aspect.

In the third chapter the enlargement of the use of alternative and restorable fuel-energy resources in the diversification of fuel-energy complex, the improvement of the productivity use of fuel-energy resources and research have been carried out connected with strengthening of energy safety.

At the end of the research work productive use of fuel-energy resources and different offers and substantiations characterizing the development directions of power engineering complex are included.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЭКОНОМИКИ**

На правах рукописи

ЯШАР КЯРАМ оглы БАЙРАМЗАДЕ

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТОПЛИВНО-ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ
БОГАТСТВ И РАЗВИТИЕ ЭНЕРГЕТИЧЕСКОГО
ПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА**

Специальность: 5312.01 – Отраслевая экономика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**Диссертации на соискание научной степени
доктора философии по экономике**

БАКУ – 2013